

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

ПРО ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ *

Геополітичні аспекти
бездержавного періоду України
(XIV — перша половина XVII ст.)

XIV століття відкриває добу, позначену своєрідним історичним парадоксом — втративши самостійне державне існування, українські землі стають Україною. І в цьому найпереконливіший доказ того, що основною напрямною вітчизняної історії — серед інших важливих факторів (з геополітичним включно) є історична творчість самого українського народу. Ця закономірність виявлятиметься протягом усіх наступних віків. Відтепер до створення козацької держави у XVII ст. шляхи забезпечення геополітичних інтересів українських земель ускладнюються, стають опосередкованими. Останнє пов'язане з їх включенням до складу інших держав — Орди, Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ), Польщі. Основні процеси в українських землях мали спільні риси, та конкретна хода їх розвитку складалася неоднаково.

Роль геополітичного фактора в бездержавні періоди історії України заслуговує на ретельне вивчення й осмислення. І справа не тільки в тому, що вони хронологічно становлять, на жаль, більшість історичного шляху, пройденого українським народом. Це потрібно, передусім, для усвідомлення геополітичних інтересів України, ступеня їх захищеності й шляхів утвердження в різні епохи. Йдеться про вироблення адекватної реакції України на зміни в європейській та світовій геостратегії.

Об'єктивна геополітична вага України проглядається й крізь призму політики інших держав щодо неї. Розмішені в контактній зоні цивілізацій українські землі протягом усієї історії приваблювали не лише сусідів. До них виявляли постійну увагу й великі тоді країни, що прагнули панувати на обширах зіткнення цивілізаційних потоків, у стратегічно важливих регіонах, від яких залежить доля континентів і всього світу.

Східна Європа після ординського нашестя

Ординська навала викликала істотні зрушення на величезних просторах Євразії. Повністю зберегти позиції християнської цивілізації не вдалося. Зникла одна з найбільших європейських імперій — Київська Русь. Далі погіршилося становище Візантії. Загарбання Ордою природного регіону східнослов'янської колонізації — Причорноморського степу підривало інтенсивні зв'язки Царгорода з Подніпров'ям і Подністров'ям, надійність

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: “Укр. іст. журн.” — 2002 р. — № 3.

“шляху з варягів у греки”. Коли ж турки-османи увірвались на Балкани й після Косовської битви 1389 р. дістались Дунаю, “грецький шлях” опинився перед подвійною загрозою — зі сходу й заходу.

Нова ситуація вкрай ускладнила загальне становище українських територій. Якщо в Північно-Східній Русі було фактично збережено наявні на момент нашестя удільні князівства, то Київській землі підшукувалися володарі, які часом вважали за краще відмовитися від престижного раніше великокняжого столу. Поневолений Київ виявився неспроможним відстоювати геополітичні інтереси Південно-Західної Русі. В умовах бездержавності він не мав можливості навіть проголошувати їх щодо давніх об’єктів свого зацікавлення — Подунав’я та Балкан. Останні стали ареною багатоголового зіткнення християнської й мусульманської цивілізацій, яке відбувалося в дотичній близькості від України, безпосередньо впливаючи на її буття й долю.

У той же час зростало значення західного вектора української геополітики. Цивілізаційна основа присутності України в Європі підкріплювалася участю в розв’язанні загальних міжнародних проблем старого континенту. І хоч після падіння Галицько-Волинського князівства це відбувалося в складі інших держав або спільно з Литвою, Польщею чи Угорщиною, а потім і Росією, або відбиваючи їх наступ на українську свободу, — ця участь залишалася вагомою. Українські землі та їх населення зміцнювали держави, до складу яких вони входили. Продовжуючи діяти в інтересах європейської цивілізації, Україна так чи інакше відстоювала власне місце на старому континенті, виявляючи в опосередкований спосіб притаманні їй геополітичні інтереси.

Від XIII й до половини XIV століття політична карта континенту знавала суттєвих трансформацій. Поглибилася криза німецької імперії, яка зменшувалася, подрібнюючись на невеликі князівства; слабшала залежність від імперської влади ганзейських міст, що багатіли. Схожі процеси відбувалися на Апеннінах. Вагомо зростала роль Франції. І все ж карта Західної Європи — попри виділення Швейцарії з Габсбурзької монархії і Столітню війну, млява хода якої захопить також більше половини наступного, XV ст., — перекроювалася далеко повільніше і не так кардинально, як на Сході континенту. Німецька імперія встояла, а Київська Русь — менший за значенням державний і геополітичний чинник — ні. Ці зміни вплинули на уточнення меж терміна “Східна Центральна Європа”. Його автор розмістив її “між Швецією, Німеччиною та Італією, з одного боку, Туреччиною й Росією, — з іншого”¹. В цій частині континенту міжнародні відносини були більш динамічними, ніж на Заході. Уникнувши страхітливої навали Чингізидів, він отримує кілька століть стабільнішого, ніж на Сході, розвитку. Відбиваючись, за вирішальної участі народів Східної Центральної Європи, від нової навали — цього разу турок-османів, Європа поступово набирала сучасного вигляду. Завершивши Тридцятилітню війну, Вестфальський мир 1648 р. накреслив контури нової геополітичної системи. “Те, що сьогоднішні історики називають європейською системою рівноваги сил, — зазначає Г. Кіссінджер, — народилося в XVII столітті в результаті остаточного краху середньовічних надій на універсальність концепції світового порядку, що становить сплав традицій Римської імперії й католицької церкви”. Поза схемою сучасного геополітика практично опиняється Схід Європи².

Та залишаючись ніби на периферії континенту, його народи, часом конфесійно поділені, долаючи складні внутрішньо- й зовнішньополітичні перешкоди, не тільки відстояли власне існування. Вони продовжували

виконувати роль форпостів, що захищали Захід — важливе середовище християнської цивілізації. Без звернення до їх історичного розвитку та ролі, яку відігравав у ньому геополітичний фактор, неможливо зрозуміти становлення нинішнього світу, так само як і їх місце в сучасних Європі й світі.

Протягом наступних після “древньокіївського періоду” віків **загальне геополітичне становище** українських земель змінювалося поволі. Феодальна формація володіла резервами неквапливої поступальної ходи. Карта Східноєвропейської рівнини виглядала ніби розмитою. Історичні процеси в усій Європі мали спільне спрямування — зіткнення тенденцій до створення мононаціональних держав, з одного боку, і багатонаціональних імперій, — з другого. Неможливість вистояти наодинці у нерівній боротьбі з Ордою та османами обумовила переважання на Сході другої тенденції, що з особливою силою позначилося на долі України-Русі.

Постійнодіючі фактори її розвитку³ в умовах монголо-татарського нашествия зазнали значних модифікацій. Геополітичну напрямку історичного поступу визначали: по-перше, становище на етнічних землях і характер відносин з Ордою; по-друге, кардинальна зміна розстановки сил на величезних просторах Євразії, Причорномор’я, Близького Сходу та Балкан; по-третє, виняткова роль українських територій у зіткненні та взаємодії Схід—Захід; по-четверте, дії сусідів, еволюція взаємин з ними. Геополітичні моменти історичного розвитку вкрай ускладнюються не лише через втрату державності. Яскраво виражене у попередній період торговельно-економічне й політико-ідеологічне тяжіння на Південь, що було обумовлене, по-перше, зручними шляхами сполучення і, по-друге, спільними з Візантією цивілізаційними факторами, необхідністю їх захисту, послаблюється. Позбавлені власної державності, парцелізовані, економічно виснажені українські землі виявилися практично ізольованими від своїх колишніх побратимів по Київській Русі і — під зростаючою загрозою винародовлення з Півдня й Сходу — перетворилися на об’єкт постійних зазіхань з боку західних сусідів. Блокування природних дніпровських комунікацій доповнювалося руйнуванням міст і важкими втратами продуктивного населення. Праця трударів на землі та у містах, що змогли пережити ординську навалу, збереження вогнищ культури й цивілізації, якими на той час виступали релігійні центри, дає можливість перетривати, чекаючи на кращі часи, однак не залишає реальних шансів на швидке й повне відновлення втрачених позицій.

Знакові події в житті цілого східного слов’янства й окремих його гілок відбулися ще за часів ординської навали. Володимир (згодом Москва), Твер і Новгород виборюють місце об’єднувача руських земель. Поряд з повільним відродженням Північно-Східної Русі на найбільшу державу Центральної Східної Європи перетворюється Литва. Це було пов’язане з приєднанням до останньої східнослов’янських земель. Спочатку до її складу ввійшли білоруські території⁴. Далі настав час українських.

Українські землі у складі Литовсько-Руської держави

Литва виступила об’єднувачем центрів руських територій раніше Москви. Саме так вважав О. Є. Пресняков⁵. У другій половині ХХ ст. його підтримав І. Б. Греков⁶, якому опонував В. Т. Пашуто⁷. Сьогодні місце Великого князівства Литовського в боротьбі східних слов’ян проти ординської влади — предмет значної уваги істориків. Варіативні погляди на цю проблему висловлюють, зокрема, Ф. М. Шабульдо⁸ та О. В. Русина⁹.

За умов загарбання тих чи інших земель геополітичні фактори, що впливають на їх міжнародну орієнтацію, діють інакше, ніж за існування власної державності. Позитивні, втративши надважливу опору, різко звужують сферу прояву, негативні — активніше використовуються тими державними утвореннями, які прагнуть розширитися за їх рахунок. Відсутність державності виключає офіційні взаємини між суб'єктами міжнародного права, веде до переходу “під чужу руку”. Новий володар українських земель утверджувався на геополітично важливих торговельних і міграційних шляхах з Півночі на Південь, із Сходу на Захід, забезпечуючи собі першість у східній частині європейського континенту, відповідно — вигідні стратегічні позиції на величезних обширах Євразії.

У часи Київської Русі ці території становили серцевину однієї з двох наймогутніших імперій Європи — міцного форпосту християнської цивілізації. За М. С. Грушевським, вони були “бруствером”, що “прийняв на себе ті удари, які інакше впали би на західні народи з їх культурою та добробутом”. Південно-Західній Русі довелося “відіграти почесну ролю заборона європейської культури від азійських орд”¹⁰. Протягом подальших століть українські землі продовжували залишатися “оборонним валом”, що захищав Європу. Він був живим — тут зберігалось й прогресувало матеріальне і духовне життя. Позбавлені державності, українці відстоювали збереження власної мови, культури, звичаїв, норм поведінки і взаємин з навколишнім світом, врешті ідеології (релігії). В такий спосіб зміцнювалася їх самосвідомість, рішучість послабити, а згодом позбутися влади завойовників, вироблялися методи боротьби з ними, обиралися союзники для досягнення цієї мети.

Українські історики відкидають заявлену тенденцію розглядати минуле України “між чимось і чимось”. У цьому вбачається небажання чи невміння вивчати й висвітлювати її минуле як історію країни, що йшла власним, незмірно тяжким шляхом, зробивши гідний, все ще не оцінений світом внесок у культуру й науку, захист людської цивілізації. Привертають увагу, зокрема, цикли розвідок В. А. Потульницького — “Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть”¹¹ та “Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII—XVIII ст.”¹². Слушні думки, що з'ясовують неспроможність “залишкового підходу” до висвітлення історії України, знаходимо в полемічному есе О. П. Толочка “The Good, the Bad and the Ugly”. Ось одна з них: “В тій частині світу, де розташована Україна, треба посідати чітке місце, аби “бути видимим” для решти світу. “Між Європою і Азією” насправді означає “ніде”, поза будь-якими орієнтирами, по суті, означає “не бути”¹³. Але ж Україна була і є, хоч, з одного боку, про це в світі знають не всі (про що йшлося в попередній статті на обрану тему¹⁴), а з другого, — її історичний розвиток не завжди вкладається у звичні схеми. Що ж робити в такому разі? Мабуть, віддати перевагу реаліям минулого.

Відділені від інших східнослов'янських земель не лише межами окремих удільних князівств, а й кордонами, нав'язаними Ордою, Подніпров'я й Галичина мали більшу свободу, ніж приволзькі князівства. Підпорядкованість “не була такою жорсткою, як у Північно-Східній Русі, — дальність відстані та близькість цієї частини Русі до Європи пом'якшували характер залежності, — зазначено в “Истории внешней политики России”, — але факт залишався фактом: це був віддалений автономний, але все ж улус Золотої орди”¹⁵. На південь Русі поширювалася фіскально-адміністративна система управління. Спираючись на порівняно невеликі збройні загони, тут керували баскаки хана, сюди — в разі непокори — надсилалися каральні експедиції.

Північні території, де збереглася княжа влада, перетворилися на повністю залежні від Сараю васальні князівства. “Саме Північно-Східна Русь стала цілковитим “улусом” Орди... Це означало, по-перше, політичну залежність з її системою ярликів, а по-друге, — відносини данника, союзні зобов’язання Русі щодо Орди”¹⁶. Деяко іншими були її взаємини з Південно-Західною Руссю. Життя населення Київської й прилеглих земель було важким, але воно перебувало, за народною мудрістю, далі, ніж Північно-східна Русь і Новгород, — і від ханського гніву і від ханської любові. Останні ж “зберігали за собою протягом довгого часу військову підтримку ординських сил у боротьбі із зовнішніми ворогами. ...Факт залишається фактом: у боротьбі проти Литви, хрестоносного натиску Володимиро-Суздальська, Новгородська, а згодом і Московська Русь повною мірою спиралася на підтримку Орди”. Та чи сприяло це збереженню геополітичних інтересів усіх русичів? Адже Орда забезпечувала перш за все інтереси власні¹⁷.

Пишучи про “по суті справи... союзний договір” 1243 р. великого князя Володимирського з Батием, представник іншого напрямку російської історіографії Л. М. Гумільов захопився “дипломатичною гнучкістю” Ярослава Всеволодовича, яка “уберегла Північно-Східну Русь від зайвих бід і від запустіння, що їх зазнала Київська Русь”¹⁸. Насправді головне полягає в іншому — союзницькі взаємини з Ордою свідчили, що геополітичні інтереси Північно-Східної й Південно-Західної Русі розходилися. На якийсь час — у другій половині XIII ст. — послаблюється інтерес північних земель до Києва та його спадщини¹⁹. Більше уваги приділяється суперництву з Литвою за Західну Русь. Така позиція схвально розглядається у довіднику-дослідженні В. В. Похльобкіна: “Зі всіх руських князівств тільки Московське князівство з самого початку займає ясну антилитовську позицію і проводить чітку антилитовську зовнішню політику, починаючи безпосередньо з середини XII в., тобто з моменту свого утворення*. Не володіючи спочатку достатньою військовою силою, невелике Московське князівство все ж таки веде активну зовнішню політику проти могутньої на той час Литви, спираючись... на татар”. Автор розповідає про спільні з татарами походи на Литву у 1259—1325 рр., вважає, що “правильність антилитовської політики Москви з’ясовується лише в перші десятиліття XIV в.”, пов’язує це з початком боротьби за спадщину Київської Русі, яку вели “етнічно строката” Литовсько-Руська держава та “Московське велике князівство як великоруський центр об’єднання всіх руських і східнослов’янських земель”. Для зіставлення зовнішньо- й геополітичних орієнтацій Північно-Східної та Південно-Західної Русі показовим є загальне порівняння сил Литви й Москви у першій чверті XIV ст.: “Видима сила в той історичний момент... на боці Литовсько-Руської держави, яка й територіально більша за Московське князівство і у військовому відношенні сильніша, і в економічному більш розвинута, і в культурно-історичному більш передова, а щодо своїх зовнішньополітичних зв’язків з Європою взагалі залишає Москву далеко позаду”²⁰. Ці обставини вплинули на тодішні геополітичні пріоритети Південно-Західної Русі, які схилилися в бік союзу з Литвою.

* Л. М. Гумільов ідентифікує антилитовську політику Москви з “антизахідницькою”. Та висловивши цю, назагал можливу версію, автор дещо механічно переносить свою схему й на політику правителів колишньої Золотої Орди. Він стверджує, що вони поділялися на дві “партії” — “западницьку очолював темник Мамай, а партію прихильників Московської Русі — хан Тохтамиш” (Г у м и л е в Л. Н. От Руси к России. — М., 1994. — С. 159).

Порівняна віддаленість і неучасть у військово-політичних акціях Сарая не означали відвернення загрози винародовлення українських земель. Основна небезпека виходила з Півдня. Розорене Подніпров'я, ослаблені Чернігівщина-Сіверщина й Волинь не могли сподіватися на допомогу колишніх співвітчизників по Київській Русі. Вони шукали її у тих, хто не підпав під ординське панування*.

Геополітичний аспект українсько-литовського зближення вимагає з'ясування мотивів дій обох сторін. Маємо уявити питання — чи реальну політику обрала Південно-Західна Русь в часи ординського ярма? Чи Литва могла стати противагою Золотій Орді та її доменам на Півдні, певною мірою захищаючи населення українських земель? Чи оптимальним для послаблення ординського ярма стало входження українських земель до складу Великого князівства Литовського? Чи відповідає дійсності його самоназва і характеристика як Литовсько-Руської держави?

Взаєминам південно-західних князівств Київської Русі з Литвою властиві риси ранньофеодального суспільства. До часу — це набіги з півночі та походи за даниною з Київщини й Волині. Наприкінці XII — на початку XIII ст. частішають набіги на південь — від Волині до Путивльщини. Іноді литовський фронт експансії на українські землі змикається із західним (польським), часом — литовці й русичі спільно протидіють польському наступу. В подальшому, крім звичного в ті часи прагнення збагатити за рахунок сусідів, коло спільних інтересів Південно-Західної Русі й Литви збільшується, особливо з виникненням союзу литовських земель. “Центр цього нового політичного ядра, — наголошує О. Є. Пресняков, — виник на руській території, в руському етнографічному середовищі на Чорній Русі..., **при найтісніших зв'язках з південною Руссю**”²¹. (Підкреслено нами. — Р. С.). У XII ст. Литва формується як балто-слов'янська держава, її правителі йменуються “королями Литви й Русі”, у XIV — прибирає назву “Великого князівства Литовського, Жомоїтського й Руського”, у першій половині XV — “Литовського й Руського”²². Еволюція назв засвідчує розширення Литовської держави за рахунок східно-слов'янських земель, які в окремі моменти становили 9/10 її території.

Перетворення ВКЛ на найбільшу державу Східної Європи²³ збіглося з остаточним розпадом Київської Русі. Включення до Литви територій, які “належали до високорозвинених у суспільно-політичному й культурному сенсі регіонів Давньої Русі”²⁴, не було процесом однобічним. Він не міг здійснитися без більш або менш значної співдії руського населення, що дбало про власні життєві інтереси. Якими були ці інтереси і як відповідали вони тодішній геополітичній ситуації у Східній Європі?

Агресивність Орди щодо Русі й Литви змінює співвідношення воєвничих і мирних засад литовських акцій на Півдні на користь останніх, робить їх більш зваженими. Посилюються прагнення відрізаної від Балтики Литви не просто розширитись, а й здобути на Півдні опору для протидії підтриманому папською курією нашестю німецьких орденів**, яке

* “Джерела не знають про вторгнення татарських військ... у Литву...”, — стверджує В. Т. Пашуто (“Образование Литовского государства”. — М., 1959. — С. 375). Вона зберегла “незалежність і після збройного походу галицько-волинського баскака Бурунда на литовські землі у 1258—1259 рр. Інші дослідники висловлюються обережніше, вказуючи на певну залежність Литви від Орди.

** “Хрестові походи в Прибалтику проти язичників, — зазначає Ю. М. Юргініс, — проголошувалися один за одним. Майже одночасно курія видавала булли, що забороняли продаж італійськими містами зброї арабам і німецькими містами — народам Прибалтики. **Литва була блокована...**” (Ю р г и н і с Ю. М. Причини позднего распространения христианства в Литве. — М., 1970. — С. 7 (Підкреслено нами. — Р. С.).

А. Тойнбі характеризує як “смертельний тиск Заходу *”. Не знімається з порядку денного й необхідність постійно оглядатися на міцніючу Польщу. Брак свідочств з історії Литви і українських земель ** робить примарним детальний показ зростаючої тенденції до співробітництва та єднання литовців і руських. “У XIII в. українська колонізація, — зазначає І. П. Крип’якевич, — пішла і в землі над Німаном і Двиною. Данило в боротьбі з литовськими племенами, ятвягами і пруссами поширив державу в ті околиці, і він та його наслідники позасновували там нові міста (Городно, Кам’янець Литовський) — очевидячки, туди переходили військові залоги й господарські оселі з інших земель. Але вся та колонізація на північ не була така сильна й така численна, щоб могла зберегти український характер — вона розпливалася серед найближчого білоруського населення”²⁵. Багатшими є відомості про військові походи Литви на Південно-Західну Русь. Останні глибоко вкарбовувалися в історичну пам’ять, переходячи з одного літописного списку до іншого і відтворюючи жорстокі реалії епохи. Ї все ж — на жаль, чи на втіху — не доведено, що тодішні покоління розумілися на практичній політиці гірше, ніж їхні нащадки.

Взаємини між землями Південно-Західної Русі й Литви розвивалися в полі інтересів татарської займанщини. На Подніпров’ї — дещо інакше, ніж на Поділлі, і просто інакше, ніж на Волині й у Галичині, які довше зберігали власну державність. Відчуваючи більшу загрозу, Чернігівсько-Сіверська й Київська землі відповідно відвертіше прагнули до взаємодії з Литвою. Політика останньої в свою чергу виходила як з перетворення її на вагомий фактор геополітичного розкладу сил у Східній Європі, так і з того, що найбільша держава у цій частині континенту виникла на руській основі й території, перебувала під впливом більш високої руської культури, мала офіційну руську (українсько-білоруську) мову та об’єктивно відігравала роль одного з об’єднавчих центрів руських земель. Значний збіг геополітичних потреб Литви й Південно-Західної Русі створював реальне поле для їх спільної боротьби проти Орди.

Розширення зв’язків між напів’язичницькою Литвою та православною Південно-Західною Руссю, зближення їх внутрішньо- й зовнішньополітичних потреб надавало ширшого звучання міжнародним проблемам, дотичним до обох сторін. До цієї важливої обставини привернув увагу

* “Литовці останніми з європейських язичників відчували у XIII—XIV вв. шал християнських походів, — шал, який ще зберігався в Європі, незважаючи на повний провал християнських авантур в Сирії. Штаб-квартира тевтонських рицарів перебазувалась у 1308 р. з сирійського узбережжя до Марієнбурга... Марієнбург знаходився у гирлі Вісли, й увага тевтонського ордену ціле століття була прикута до Литви” (Т о й н б и А. Постигание истории. — М., 1991. — С. 145).

** Пошлемося на застереження М. С. Грушевського щодо даних, які стосуються початку литовсько-русських взаємин, а також періоду входження Київської та прилеглих земель до складу Великого князівства Литовського: “Ті звістки, які ми маємо про війни руських князів з литовськими племенами в X—XIII в., ... так побіжні й випадкові, що докладніше поняття про русько-литовські відносини тих часів трудно виробити” (“Історія України-Руси”. — Т. IV. — С. 5). Про кінець XIII ст.: “На жаль і тут наші відомості так бідні, що ми властиво можемо констатувати тільки результати, які ся (литовська. — Р. С.) політика досягнула..., і майже нічого не можемо сказати про те, як і коли ці результати досягали ся” (с. 13). З другого боку: “Про Київщину з XIV в. нам звісно до розпуки мало”; “В... боротьбі за київську (митрополичу. — Р. С.) катедру є багато хронологічних неясностей...”; “Ніяких звісток чи записок про прилучення Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо...” (с. 73, 77, 79). Насамкінець вчений зазначає, що довелося висвітлювати проблему прилучення всіх українських земель до Литви “при великій бідності звісток про сю литовську окупацію...” (с. 95).

В. Т. Пашуто: “З бігом часу балтійське питання з ливонського дедалі більше перетворювалося на загальноєвропейське, з його рішенням нерозривно пов’язувалися й долі Білорусії та України”²⁶. Уточнюючи місце України на геополітичній карті, зазначимо, що смертельну небезпеку для неї в першу чергу створювало прагнення Орди цілком приборкати землі Русі на шляху в Європу. Орда загрожувала й сусідам Південно-Західної Русі, з Литвою включно.

Досвід попередніх відносин засвідчив реальність їх об’єднання для протидії Орді. “Географічна близькість — зазначає М. К. Любавський, — обумовила між ними давніше житейське спілкування і мирного, й немирного характеру... В усобицях за столи полоцькі князі, як і південно-руські, почали закликати на допомогу “поганих”, але тільки цими “поганими” були вже не половці, а литовці. Литовці стали часто з’являтися в Полоцьку землю й самостійно”²⁷.

Зростання зовнішньої небезпеки посилює потребу співдії. Над Литвою нависає загроза з боку німецьких духовно-рицарських орденів, Русь огортає хмара ординського ярма. Спочатку налагоджується співробітництво між Литвою і Галицько-Волинським князівством, яким загрожували ще й поляки, угорці та німці. Над цим завданням багато попрацювали видатні особи двох держав — Данило Галицький та Міндовг²⁸. Одним з конкретних проявів прагнення до спільних дій стає одруження у 1253 р. Романа Даниловича з дочкою великого князя Литовського. Після смерті Міндовга Волинь і Галичина активно допомагають його сину Войшелку вирішувати внутрішні й зовнішні проблеми. “Литва, — вважає С. М. Соловйов, — готувалася остаточно злитися з Руссю під владою одного з синів Данила (Галицького. — *Р. С.*)”²⁹.

О. Є. Пресняков розкриває шляхи оформлення цього союзу — “За Войшелка й Шварна... з’являється ідея “унії” литовського і руського народів”. Її диктує життєва потреба “злиття литовських і руських сил у здійсненні єдиного історичного й політичного завдання”, особливості державного формування Литви. “Литовсько-руською була вже держава Міндовга... Початки організації, військової справи, культури, потрібні для розв’язання політичних завдань, були успадковані будівничими литовської державності у руської народності, точніше, не успадковані, а сприйняті, разом із залученням руських сил... до загальної творчої діяльності”. Всебічні руські впливи на внутрішнє життя північного сусіда зростали. Посилаючись на літописця, учений стверджує, що в Литві існувало “своєрідне соправління Войшелка й Шварна Даниловича”³⁰. Після смерті Данила Галицького у 1266 р. спільним противником побратимів був “Болеслав, монарха полский”. Свідчить “Кройніка о Русі”: “Шварно, князь дрогицкий й луцкий, з Воишелкомъ, кнземъ литовскимъ й жмодскимъ, собравши великие воиска руские й литовский, воевали около Скаришева и около Вывыжі, Торжку й взяли много корыстеи и полону”. Нові битви завершилися укладенням перемир’я з поляками. 1267 р. “Воишелкъ отдал свое Литовское княжение зятю albo швагру своему Шварну” і подався в ченці³¹. Сталася “подія надзвичайної ваги”, з якої “почалося творення Русько-Литовської держави”, вважає М. Ф. Котляр, звертаючи увагу на те, що це відбулося “за сто років до вторгнення князя Ольгерда на Наддніпрянщину (1361)”³².

Перебування галицького князя на литовському престолі виявилось нетривалим. О. Є. Пресняков так пояснює причини зміни ситуації: “Спроба утвердити на великому княжінні Литовському руську династію не вдалася і не могла вдатися без опори на об’єднані сили південної Русі.

А сили ці були розбиті княжими роздорами, і яким би сильним не був руський елемент у Литовській державі, побудованій на руській основі, але без такої опори він не міг відігравати керівне значення у подальшій організації її”³³. Натомість у Галичі з’явився ординський намісник. Це ускладнило взаємини Галицько-Волинського князівства з руськими землями, Литвою та сусідами на заході й півдні.

Зростаючі впливи Литви позначились на її зовнішньополітичних і військових акціях на півдні (спрацьовував принцип “Noblesse oblige”). Визначилися наміри скористатися геополітичною спадщиною Київської Русі. Крім розрахунків перебрати важливі стратегічні позиції Південно-Західної Русі, виникало заманливе прагнення дістатися теплих морів. Зі свого боку, в захисті від руйнівних набігів з півдня було життєво зацікавлене населення українських земель. Спільну небезпеку для Русі й Литви становив Крим. Він став не тільки головною перепорою на шляху Литви до Чорного моря, а й головним визискувачем приєднаного до неї населення Русі.

Специфіка політичної й економічної структури Кримського ханату породжувала постійну небезпеку для його сусідів. Екстенсивний розвиток скотарства, зневажання землеробської праці диктували невщухаючі агресивні акції Криму. “Вихід з господарських ускладнень татари знаходили, — зазначав А. О. Новосельський, — не в розвитку виробничих сил, для чого природні умови надавали повну й широку можливість, а у відшукуванні сторонніх джерел достатку, якими стали для них безперервні війни з сусідами і стягування з них примусових платежів”³⁴. Населення Подніпров’я й Поділля стало жертвою войовничих нападів, полонення й продажу людей на невільничих ринках. І. Лисяк-Рудницький вважав “національним промислом кримських татар... людоловство”³⁵. Від першої половини XIV ст. веде свій початок державність у Криму, за правління хана Узбека державною релігією стає іслам³⁶. Згодом тут зміцнює позиції могутній темник Мамай. Крим, зазначає М. С. Грушевський, на кілька віків стає “надзвичайно важливим і згубним фактором в історії українського життя”³⁷.

Взаємини з Кримом наочно виявили геополітичні позитиви й негативи Великого Степу в історії України. “Степ, — пояснював визначний дослідник української колонізації Д. І. Багалій, — не був перепорою для розселення осідлого люду, але разом з тим він не захищав його від татарина”³⁸. Привертає увагу й думка Я. Р. Дашкевича щодо особливостей українських кордонів: “Степовий кордон на Україні — це дві зони реального політичного й воєнного впливу, слідом за якими, а деколи і попереду яких “просувалося” народногосподарське використання територій, часто навіть всупереч бажанням політичної влади”³⁹. Йдеться про народну колонізацію, природним об’єктом якої був причорноморський степ і яка не припинилася в “литовську добу” історії.

Південно-Західна Русь постала перед відповідальним вибором. Знесилена кочовиками й феодалними війнами, вона зазнала величезних територіальних, людських, політичних і моральних втрат від ординського нашествия. Завершилося, зазначає М. К. Любавський, “спустошення Середнього Подніпров’я, яке здійснювали раніше половці, і після них тут уже залишалось дуже мало народу”. Частина населення знищили ординці, частина врятувалася в Галицькій землі (деякі навіть у Закарпатті), частина — в лісових масивах на півночі Київщини й Чернігівщини, болотах Полісся⁴⁰. Цей напрям народної міграції пояснювався органічними зв’язками земель Давньої Русі, зокрема князівств Волині та Галичини з Києвом⁴¹.

Величезні простори України, вважав М. С. Грушевський, послаблювали страхіття ординської навали⁴². Відомий знавець середньовіччя

М. К. Любавський звертав увагу на масовий перехід жителів винищеної Ордою Київщини до Прикарпаття: “Після вчиненого ними (татарами) погрому й спустошення середнього Придніпров’я більша частина населення Південно-Західної Русі збилася в Галицько-Володимирській землі”. Приплив населення з Подніпров’я зміцнив західних русичів. “Цим-то збільшенням населення в Галицько-Волинській землі і пояснюється значна роль, яку відігравав Данило Романович зі своєю братією в політичних подіях свого часу... Взагалі з усіх галицько-волинських князів Данило Романович був найсильнішим, наймогутнішим. Цей факт можна пояснити... посиленням його військових і фінансових засобів, а це, у свою чергу, — припливом населення до Галицько-Волинської землі”⁴³.

М. К. Любавський вказав на місце “зосередження” Південно-Західної Русі у виокремленні української народності. Воно, “безперечно, відіграло свою роль і в етнографічній еволюції руського народу, сприяло племенній консолідації і відособленню малоросійської, української його гілки. Південноруські племена, які під тиском татар збилися на північ, у лісові області Волині й Київщини, та на північний захід, на предгір’я Карпат, згуртувалися тепер остаточно в одну народність, яка розмовляла однією мовою, з невеликими відмінностями говорів окремих місцевостей”⁴⁴.

Спадщина Галицько-Волинського князівства вагомо позначилася не тільки на подальшій долі західноукраїнського населення, якому судилося найдовше перебувати у складі чужих держав. О. Є. Пресняков зазначив, що “ця південно-руська держава” залишила “по собі живу традицію у суспільно-політичній особності, якою південноруські землі користувалися в складі Литовської держави і Польського королівства”⁴⁵. Це, безперечно, сприяло збереженню української народності.

Пошук шляхів її виживання й розвитку доводилося вести за умов бездержавності та кардинальної зміни геополітичної ситуації у Східній Європі. Знесилене виснажливою боротьбою населення Подніпров’я й прилеглих князівств не могло власними силами відродити втрачену державність. Вихід вбачався в об’єднанні з реальною силою, що складала протизвагу Орді, — ВКЛ. “Успіхи... у боротьбі з татаро-монголами, — зазначає литовський історик Р. Батура, — складова частина визвольної боротьби, яку вела Русь, починаючи з XIII ст.”⁴⁶. Використовуючи народне прислів’я, зауважимо: за цих умов, литовський гість (володар) видавався кращим за татарина. У фундаментальній праці сучасних українських дослідників зазначається: “Перехід з-під принизливої влади Золотої Орди у залежність від Литовського князівства часто сприймався як визволення”⁴⁷.

Відповідно населення Південно-Західної Русі не чинило помітного опору поширенню ВКЛ. Литва стала найбільшою за територією країною Східної Європи і відіграла важливу роль у житті південноруських земель. “Територіальна, зовнішня історія Литовсько-Руської держави в часи Ольгерда, — зазначав уважний до геополітичних проблем О. Є. Пресняков, — характеризується передусім тим, що зміцнілий державний центр служить опорою для південного напрямку (iii) політики”. Реалії співжиття у двоєдиній феодалній державі приваблювали обидві сторони: “Як розуміти зв’язок обох половин Чернігівщини з Литвою? Це не інкорпорація”. Литовські князі так само, як і руські, “спираючись на місцеві інтереси й взаємини, тримають себе як самостійні князі, що перебувають лише у слабкій залежності від великого князя”⁴⁸.

Окреме значення в розвитку ВКЛ належало Києву — державному, політичному, культурному й релігійному центру давньої Русі. Він і далі уособлював у історичній свідомості східних слов’ян золотий світанок їх

розвитку й культури. Володіння Києвом зміцнювало міжнародні позиції Литви, України, що народжувалася, слов'янства в цілому.

“Вся Русь має належати Литві”, — заявив 1358 р. Ольгерд. Домовляючись з Тохтамишем проти Сарая, Вітовт обіцяв йому владу над Золотою Ордою, а той литовцю — “посадити его на всей Русской земле”. Що ж до Москви, то вона виступила з планами об'єднання територій Давньокіївської держави пізніше — у XV ст.

Приєднання до ВКЛ дало можливість українським землям послабити ординське ярмо і дістати у складний і мінливий історичний період необхідний час для національного згуртування. Перебуваючи у складі Литви, вони за багатьма важливими показниками відігравали в ній провідну роль, що створювало й певні умови для розвитку власної матеріальної й духовної культури. Особливість соціальної структури цієї держави — “синтез ранньофеодальних інститутів незавершеного феодалізму корінної Литви з розвинутими структурами феодально-роздробленого устрою” земель Київської Русі⁴⁹.

Після відносно швидкого та безболісного переходу українських земель під владу ВКЛ настав сприятливий перший період перебування в ньому. Опинившись в іншій державі, українські елементи забезпечували розвиток її й свого життя та культури. Органічні зв'язки між західними землями й Наддніпрянщиною зміцнювали місцевих феодальних володарів і боярство Волині, княжі роди якої існували і у XV—XVI ст. Подібний процес відбувався й на українських землях, які опинились у складі Литви раніше. “Здрібнілі княжі роди, — зазначає З. Книш, — намножилися й розсіялися по Україні, всім своїм побутом, мовою, культурою і звичаями зрівнялися з українцями, ввійшли в український наріз, як його частина. І через те населення тодішньої України почуває себе не литовцями, тільки українцями або по тодішній національній термінології — руськими. Хоч спочатку Литва завоювала Україну мечем, пізніше Україна відвоювала Литву своєю культурою і не має потреби протиставитися Литві збройно”⁵⁰. Так виглядали своєрідні шляхи “перетікання київської спадщини” в українську історію, спір про які продовжується й нині⁵¹. Інший вигляд набували процеси цього ж “перетікання” в білоруську та російську історію, залишаючи поле як для спільних, так і для відмінних геополітичних інтересів різних гілок східного слов'янства.

“Темні (маловідомі. — Р. С.) віки” перебування українських земель у складі Литви певною мірою зберігали й перспективи національного державотворення. Вирішувалися недовсягнуті за умов панування Орди зовнішньополітичні завдання. Кордони Литовсько-Руської держави швидко просунулися на південь. Вдалося не тільки послабити ярмо Золотої Орди, а й здобути певні можливості для відновлення зруйнованих нею територій Південно-Західної Русі. Відтоді як ВКЛ розширилося за їх рахунок, відбувався процес своєрідного перебрання ним геополітичних інтересів українських земель на Півдні. Литва допомагає створювати заслін на шляху грабіжницьких походів з Криму. Адже боротьба “проти татарської загрози” “становила центральну проблему української історії аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II”⁵². Українські землі спиралися в цій боротьбі на допомогу ВКЛ ще до “литовського періоду” їх історії. В середині XIII ст. Міндовг разом з Данилом Галицьким “взя все города, сидящие за татары”⁵³. Через століття Литва більш рішуче діє на Поділлі й у Подніпров'ї. Захист геополітичних інтересів, успадкованих від Київської Русі, аж ніяк не диктувався альтруїзмом нового володаря південно-західних земель, але не міг не включати оборону їх рубежів від загрози з Криму.

Ординське ярмо обмежило вибір верхів українських земель і не залишило його простому люду. Втім настрої більшості їх населення за часів “безкняжжя” або “дрібнокняжжя” відігравали неабияку роль. І верхівку, і низи приваблювало приєднання до держави, яка “все ще залишалася менше залежною від Орди, ніж інші частини руської землі”⁵⁴, і навіть виступала її противником. Звідси сподівання, що українські території зможуть звільнитися від влади Сарая.

Принципова оцінка реальної ролі Литви в історії українських земель пов’язана з дискусією щодо “Синьоводської проблеми”⁵⁵. Позичі сторін значною мірою залежать від ставлення до ВКЛ як до одного з центрів об’єднання руських земель. Не входячи із зрозумілих причин у розгляд спеціальних питань, зауважимо, що позиція Ф. М. Шабульдо щодо “Синьоводської проблеми”, на нашу думку, більше відповідає логіці історичних подій та еволюції геополітичного становища Південно-Західної Русі у XVI ст.⁵⁶

По-перше, Ольгерд розумів стратегічне значення Півдня для ВКЛ. “Відавши Кейстутів оборону Литви на заході й півночі, — писав К. Г. Гуслистий, — Ольгерд зосередив свою діяльність на сході і півдні, продовжуючи політику свого батька (Гедиміна). Він поставив своєю метою приєднати до Литви “всю Русь” і добивався цього з винятковою наполегливістю”⁵⁷. По-друге, невідповідними стали ні вибір Поділля першочерговим об’єктом серйозного удару по ординських силах, ні здійснення цього плану на початку 60-х рр. XIV ст. “Момент, — зазначає О. Я. Єфименко, — було обрано вдало”⁵⁸. Боротьба за владу в Сараї набула тоді особливої, хоча й дещо показної, гостроти (її інспірував у своїх цілях беглербек — вищий посадовець Орди кримський емір Мамай), а Поділля найменше з українських земель відчувало безпосередній тягар ординського ярма. Отже, “вожді татарської сили в західному Причорномор’ї залишилися без опори в тилу, в Золотій Орді”⁵⁹. Звідси розрахунки дістати активну допомогу місцевого населення. По-третє, задум походу Ольгерда* не обмежувався Поділлям. Він мав на меті й приєднання Подні-пров’я** та Сіверщини⁶⁰. Про це свідчить і участь загонів з Київської та інших земель Південно-Західної Русі в битві на Синіх водах⁶¹ і включення їх до ВКЛ одразу після розгрому ординців на Поділлі*** — головний передбачуваний наслідок битви. Ще один полягав у виявленні симптомів послаблення Орди. Відпадинню Подніпров’я й Поділля сприяла й особливість державного устрою азійських напівкочових військово-феодалних державностей, що залишала окраїнним адміністративним одиницям певну свободу дій. Битва на Синіх Водах завершила загальне формування території Литовсько-Руської держави.

Перемога на Синіх Водах помітно вплинула й на розклад геополітичних сил у Східній Європі, вперше підважила безроздільне панування Золотої Орди в регіоні. “Цей військово-політичний удар по Орді, — наголошував російський історик В. В. Похльобкін, — був завданий Литвою за чверть

* О. Є. Пресняков зазначає, що “організаторами литовської влади на Подоллі були Коріятовичи, не Ольгерд” (Лекции по русской истории. — Т. II. — М., 1939. — С. 72).

** І. Б. Греков вважає, що Ольгерд “взяв у 1362 р. Київ, а в 1363 р. завдав поразку на річці Сині Води татарським військам” (“Восточная Европа и упадок Золотой Орды”. — М., 1875. — С. 43).

*** За М. Стрийковським, вигнані з Поділля татари спочатку опинилися в Криму, а потім переселилися в Добруджу (Див.: Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его “Хроника”). — М., 1966. — С. 169—170).

віку до Куликовської битви, яка, таким чином, була лише наслідком і розвитком того підриву військової сили Орди, початок якому поклала Литва” (виділено в книзі. — Р. С.)⁶². Сині Води, важливі зрушення в становищі Поділля й Подніпров’я, просування кордонів Литовсько-Руської держави до гирла Дніпра стали початком зламу геополітичної ситуації на величезних просторах Східноєвропейської рівнини * що змінило становище українських земель.

Приєднання до ВКЛ не означало повного звільнення Південно-Західної Русі з-під влади Орди. Їй продовжували виплачувати данину. На грошах, випущених київським князем Володимиром Ольгердовичем, і далі карбували тамгу⁶³. “Однак, — зазначає Р. Г. Скринников, — сплата данини не була рівнозначна системі панування, яка йменувалася татарським ярмом”⁶⁴. Водночас, на нашу думку, не можна оцінювати становище земель Південно-Західної Русі у складі ВКЛ виключно з позицій його суперечок та боротьби з Московським великим князівством. В умовах бездержавності українські землі повинні були шукати невідкладного захисту, рятуватися від загрози винародовлення, яка насунулася з півдня. Об’єктивне розходження геополітичних орієнтирів після розпаду Київської Русі, як зазначається і в новітніх працях російських істориків, визначило різний характер взаємин з Ордою Північно-Східної Русі, з одного боку, та Південно-Західної, — з другого. Тому тактичні зобов’язання підтримати її протимосковські дії не були надто несподіваними. Закиди щодо них видаються недостатньо обґрунтованими⁶⁵. Адже у відповідності з тодішніми реаліями не зважала на спільне минуле й Москва. Невдовзі вона разом з татарськими ордами з Криму й Казані воюватиме сіверські міста⁶⁶, а пізніше Іван III спонукатиме Менглі-Гірея до руйнівних набігів на Київ. У подальшому все ж почнуть переважати інші історичні, передусім релігійні, фактори, що діятимуть на користь об’єднання сил східних слов’ян.

Тоді ж (в середині й другій половині XIV ст.) ВКЛ воювало з Москвою за Смоленські землі на північ від нього — збройні сутички лише зачепили Путивльщину. Водночас Литва активно протидіяла агресії німецьких рицарських орденів, що загрожували всій Русі. До часу ВКЛ певною мірою стримувало й розгортання руйнівної польської експансії на українські землі. Цьому сприяла й внутрішня структура ВКЛ. Руська основа і значна децентралізація дали можливість зберегти мову, важливі елементи права, судочинства й адміністративної організації, церковний статус окремих територій, насамперед Київщини — важливі складові, пов’язані як з державницькою спадщиною Київської Русі, так і з майбутнім українства. Ольгерд, зазначає О. Халецькі, “був достатньо мудрим, щоб залишити всім рутенським територіям певну ступінь автономії, задовольняючись заміною їх місцевих князів членами своєї власної родини”⁶⁷. Під впливом більш розвиненого руського цивілізаційного середовища литовські володарі не виявляли нахилів докорінно змінювати його традиції й звичаї.

Розуміючи всю умовність застосування сучасних термінів для характеристики середньовіччя, наважимося зазначити, що визначена обопільним прагненням до об’єднання і вищістю культури руського населення віротерпимість ВКЛ у феодальні часи може вважатися однією з головних ознак суспільств, що нині йменуються демократичними. Проблема віротерпимості набула особливого значення на рубежі XIV й XV ст., виразно впли-

* Л. М. Гумільов схильний надати наслідкам Синьоводської битви більш далекосяжного, втім гіпотетичного звучання: “Литва отримала такий козир, який міг би допомогти їй виграти гегемонію у Східній Європі” (Г у м і л е в Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1992. — С. 572).

ваючи на геополітичну розстановку в Європі. “На 1400 р., — зазначає А. Тойнбі, — західне і православне християнство, раніше цілком ізольовані одне від одного, опинилися у безпосередньому зіткненні по всій континентальній лінії від Адріатичного моря до Північного Льодового океану”⁶⁸. Україні судилося потрапити в епіцентр нового жорсткого розмежування, цього разу в рамках єдиної конфесії, але від того не завжди менш гострого, ніж попередні. Загалом перебування у складі спочатку віротерпимої Литви становило, з одного боку, важливий чинник геополітичних орієнтирів православної Південно-Західної Русі, а з другого, — відіграло суттєву роль у збереженні цивілізаційної ідентичності її населення.

Західноруський, або Білоруський, літопис з піднесенням розповідає про високий міжнародний авторитет ВКЛ ще за часів Вітовта: “Не токмо же Руськая земля вся, но и еще ж господар Угорской земли, зовемый цесар римский и велицей любви живуще с ним. Тол би ми ся уверило. Неколи будужи тому славному господарю, бывши ему во своему граде, зовемый Луческ Великий (Луцьк), и посла послы своя королю угорскому, зовемому цесару римскому, и повели ему быти к собе. Он же без всякого ослушания вскоре приеха к нему и своею королицею, и честь велику и дары многи подаваше ему и оттоле в них утвердися велика любовь”. Серед іншого літописець розповідає про взаємини Вітовта з “христоролюбивим царем царьгородским”, “туруским (турецьким) царем”, “Ческим королівством”, Ягайлом, “держачи стол Краковского королевства”. “Також великий князь московский во велицей любви живяще с ним”; “велици князи немецки, по немецкому языку зовемоме миистрове, еще же господар земли Молдавской и Бесарабской, по власкому языку зовемем воеводы, також господарь той земли Болгарской, по болгарскому языку зовемья деиспоты”. Окрему увагу приділено литовсько-татарським взаєминам: “Сий же великий князь Александро, зовемый Витовт, во великой чести и славе пребываше. Бяше ему неколко от своих городов во велицем граде Киеве нарицаемом, й прислашесе к нему велици ордынские князи, полечааяся ему под великую службу, и просяще у него царя на царство”⁶⁹.

Попри ідилічне зображення Вітовта та його зовнішньополітичних досягнень, що, як і негативне ставлення до “князів, які сіяли конфлікти”⁷⁰, відбивало “формування уявлень про позитивний ідеал справедливого князя”, літописець зафіксував зростаючу роль ВКЛ у житті регіону. Зміцнення міждержавних позицій Литви наближало звільнення українських земель з-під ярма слабнучої Орди. Вже у XIV ст. помітні позитиви й у відновленні їх контактів зі слов’янськими та балканськими краями, піднесенні ролі у міжслов’янському спілкуванні. Все це провіщувало майбутню, значно активнішу участь України в міжнародних відносинах.

Литва прийняла християнство пізніше інших держав Європи⁷¹, і наступ католицьких хрестоносців, які з надзвичайною жорстокістю діяли під звичною машкарою тих часів — релігійною, викликав (принаймні до Кревської унії 1385 р.) загальне несприйняття ще не хрещених або щойно обернених у католицизм литовців. Майже півтора століття язичники-литовці відбивали агресію німецьких орденів — по суті теократичних держав, але проповідники обох гілок християнства не зазнавали в Литві жодних переслідувань. На доказ цього Ю. М. Юргиніс стверджує, що “після введення християнства ані папа Римський, ані монашеські ордени, незважаючи на їх зусилля, не знайшли у Литві жодного мученика, якого могли б проголосити святым”⁷².

Руська основа ВКЛ знімала проблему ставлення до релігійних вірувань населення приєднаних земель Південно-Західної Русі. “У церковних справах вплив українців у Литві був значний, — вважає Е. Вінтер. — Великий князь Ольгерд мав цілком поважний намір перейти з своїм народом до православ'я. Деякі його сини, що були удільними князями, дійсно прийняли православ'я. Православна церква дуже старалась про християнізацію литовців, так само як німецький орден і Польща змагались за душу цього народу. Хоч сам Ольгерд помер нехрещеним, проте він уже з державно-політичних причин дуже дбав про розвиток православної церкви в Україні”⁷³.

Чи мала Русько-Литовська держава достатні можливості надовго захистити українські землі, які, перебуваючи під будь-якою владою, незмінно привертала до себе “несите око” не лише безпосередніх сусідів, а й віддалених держав? На це питання важко відповісти позитивно. По-перше, бурхливе розширення ранньофеодальної держави не забезпечувало її органічну тривку структуру. Загострення внутрішньолитовської боротьби за владу ускладнювало й нормальне життя південних володінь ВКЛ. До того ж особливості християнізації Литви віддаляли більш передові — економічно й культурно — елементи від центральної влади. Водночас М. С. Грушевський, з'ясовуючи “незвичайні здобутки литовської політики в українських справах”, наголошував: “властивим її талісманом був такий руський характер в. кн. Литовського”⁷⁴.

Українські землі після Кривської унії

Дальший розвиток геополітичної ситуації навколо українських земель пов'язаний з новою розстановкою сил на їх західних кордонах. Визначальним фактором стало зміцнення Польщі, в свою чергу пов'язане з посиленням королівської влади, якій вдалося, починаючи з XIII ст., успішно долати роздробленість польських етнічних земель. У XIV ст. цей процес завершився, і перед Королівством Польським постала звична для феодальної держави проблема дальшого розширення. На Заході й Півдні зміцнилися династії Габсбургів, представник якої Рудольф у 1273 р. був обраний німецьким королем, та Люксембургів, які захопили чеський престол. В Угорщині Арпадів змінила Анжуйська династія, зв'язана з багатьма європейськими домами. На південно-західних схилах Карпат почався процес утворення Волоського князівства. За цих умов найбільш безпечним видавався шлях Польщі на родючий Схід, послаблений татарською навалою. Цього прагнув і могутній Рим, розраховуючи використати Польщу для поширення західної течії християнства на всю Європу.

Просування поляків на українські землі посилювалося за Казимира Великого, якому в 1340 р. вдалося захопити Галичину. Цей західноукраїнський плацдарм мав забезпечити дальшу експансію Польщі на Схід. Готуючись до неї, Казимир уклав династичні союзи з Чехією (1348) та Угорщиною (1350). Майбутні напрямки експансії Кракова віщував і договір з Орденом (1343), який перекреслював укладений раніше — у 1325 р. польсько-литовський союз проти німців. Забезпечивши північні кордони, Польща отримувала додаткові шанси у боротьбі за Волинь. Середньовічні союзи недовговічні — суперечності з Угорщиною на Півдні за українські землі та з Орденом на Півночі — за литовські не згасали. Їх мали врегулювати нові війни, що велися за Галичину ще чверть віку. Суперництво за Волинь тривало набагато довше. Що ж до Казимира, то, воюючи й замирюючись з угорцями й литовцями, він шукав сприяння Орди, якій Поль-

ща зобов'язалася платити щорічно. Його супротивником у боротьбі за західноукраїнські землі виступив молодший син Гедиміна та брат Ольгерда православний литовський князь Любарт (Дмитро), який правив на Волині. Після понад десятиліття суперництва Литві вдалося залишити за собою цю українську землю *. У XIV ст. боротьба за неї з перемінним успіхом розтяглася на чверть століття⁷⁵. Головні запобігання Кракова спрямовувалися на забезпечення підтримки Риму, в якому Польща вбачала свого основного союзника й патрона. Прагнучи зробити свою країну єдиним представником інтересів Риму на Сході, Казимир пообіцяв папі Клименту VI докласти рішучих зусиль, щоб здійснити першочерговий план — “створити в руських землях (Галичині й Волині. — Р. С.) сім католицьких єпископів зі своєю метрополією”. Папа в свою чергу в 1352 р. закликав до хрестового походу на Литву⁷⁶, яка становила головну перешкоду на шляху Польщі на Схід. Більша за свого сусіда Литва володіла більш значним військовим потенціалом. До її складу входили Волинь, Подніпров'я — омріяні об'єкти польської експансії, а також Сіверщина, де були сильними й промосковські впливи. Знову захиталася внутрішня стабільність Польщі. За цих умов Краків прагнув розв'язати власні проблеми звичним засобом середньовіччя — династичним союзом з ВКЛ. Йшлося про те, щоб нав'язати новому державному об'єднанню зовнішньополітичний курс, який перемиг у боротьбі за польську корону після припинення родоводу династії П'ястів.

О. Я. Єфименко стосовно виникнення польсько-литовського союзу зазначає, що Кревську унію “не можна назвати інакше, як однією з тих випадковостей, якими сповнене життя”⁷⁷. Сьогодні про “випадок” пише й Н. М. Яковенко⁷⁸. На нашу думку, вибір чоловіка для зведеної на престол у 1384 р. дочки короля Угорщини Людовіка Ядвіги був закономірним актом, спрямованим і на розгортання експансії феодальної Польщі. На це вказує боротьба в сеймі навколо одруження Ядвіги з австрійським герцогом Вільгельмом. Відмова від союзу з династією Люксембургів стала перемогою прихильників активізації походу на Схід, провістивши зміну геополітичних пріоритетів Польщі.

Іноді стверджують, що вона об'єдналася з Литвою виключно для протидії німецькій агресії. З. Х. Новак — один з авторів п'ятитомної “Історії польської дипломатії” дивиться на причини укладення унії ширше: Таке, пише він, “диктувалося й іншими, не менш важливими мотивами, **особливо з боку Литви**, — використанням союзу з Польщею для експансії на схід, в руські землі, а також більш успішної протидії татарським наїздам. Малопольське панство, яке було мотором укладення унії Польщі з Литвою, вбачало в ньому кращі можливості для здійснення експансії на схід, не лише в напрямку Червоної Русі (яку воно твердо вирішило врешті відібрати в Угорщини), але також Волині й Поділля”⁷⁹. Слабким місцем положення є виділена нами вказівка на те, що Литва, йдучи на унію з Польщею, більш ніж остання була зацікавлена в експансії на Схід. Справді, боротьба з Московською Руссю не становила тоді для Польщі першочергового завдання — спільного кордону між ними ще не було, але таким завданням була експансія на українських землях.

* У 1352 р. у грамоті, укладеній Казимиром та литовськими князями, сторони домовилися: “Королю держати всю землю Львівську, а нам — Володимирську, Луцьку, Белзьку, Холмсько-Берестейську” (Грамоти XIV ст. — К., 1974. — С. 30). Див. також: В о й н о в и ч Л. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII—XV ст. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 2-й. — Львів, 1995. — С. 35.

“Першою східнослов’янською, українською територією, яка опинилася під польським пануванням”, стала Галичина⁸⁰. Краків і Варшава розглядали її як обов’язковий плацдарм дальшого розгортання експансії на південний схід. “Близькість цих земель до Зах. Європи, — вважав І. П. Мазепа, — вирішила їх долю не на користь України”⁸¹. Із загарбанням Галичини розпочався загальний наступ на українські землі. Падіння Галицько-Волинської Русі виявило їх стратегічну вразливість не лише на східному та південному, а й на західному напрямках; **небезпека їх поділу стала реальністю**. Відтоді цей фактор визначав подальший розвиток історії та геополітичного становища України.

З тих часів і до кінця XVIII ст. Польща вагомо впливає на міжнародні відносини у Східній і Центральній Європі. Остаточо прибираючи Галичину, вона вже не потребує допомоги Угорщини, яка володіла Закарпаттям та Буковиною, виявляла активність і на північ від Карпат. Унія перекреслила претензії ВКЛ на роль об’єднувача руських земель. Литва виявилася неспроможною захистити західноукраїнські території.

Поступове розчинення в складі Польщі — доти найбільшої східноєвропейської держави — серйозно позначилося на долі України. Краків всіляко прагнув витіснити свого партнера з Південно-Західної Русі. Становище ускладнювалося тим, що Орда, дотримуючись звичної лінії на розпалювання суперництва між сусідами, часом переключалася на співробітництво з Литвою^{81-а}.

У планах протидіяти експансії хрестоносців головні надії покладалися не на збройні сили невеликої тоді Польщі, а на близькість останньої до папства, що мало утримати духовно-рицарські ордени від дальшого розгортання агресії проти Литви. На певний час хрестоносців зупинили. Але неофіт-католик Ягайло * і литовська верхівка опинились у повсякденній залежності від більш досвідчених польських клеру й знаті **.

Міжнародні позиції ВКЛ дедалі слабшали. Зміцнивши їх на півночі, воно неухильно втрачає їх на півдні. Разом з послабленням литовського елемента у спільній з поляками державі погіршується й становище Русі. Вже під час підготовки унії папство вимагає, щоб “королева возз’єднала Руську землю з королівством Польським”⁸².

Українські землі, що становили надзначуший елемент внутрішньої структури й усього життя Литовсько-Руської держави, розглядалися в Польщі як викуп, сплачений язичником Ягайлом за корону і допущення до вищого, католицького світу. Саме так трактувалися його зобов’язання за Кревським актом 14 серпня 1385 р. — “краї свої Литву й Русь назвічно приєднати до Корони Королівства Польського”⁸³. Литовські князі, що супроводжували патрона на весілля, “мали зістати ся в Кракові... закладнями, на забезпечення Ягайлових обіцянок. Коли... захотіли вертати ся на Литву, мусіли на то просити дозволу Ядвіги й польських панів, і особними грамотами обов’язали ся далі відповідати за обов’язки, прийняті на себе Ягайлом”⁸⁴. Спочатку він не відчуває себе володарем польського трону, йменується лише “паном і опікуном королівства Польського” (“dominus

* “Швидко цей слабкохарактерний нащадок Гедиміна підкорився цілком впливу нового середовища, що оточувало його” (А н т о н о в и ч В. Б. “Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори”. — К., 1995. — С. 541).

** Відомий польський історик Х. Ловмянський розглядав Кревський акт 1385 р. як угоду про інкорпорацію литовських земель. Про деякі інші трактовки польської історіографії (Див.: Г р е к о в І. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975. — С. 4—7).

et tutor regni Poloniae”) *. Ягайло зобов’язався передати нареченій “як шлюбний дар, що народною мовою називається *віно*, землі Куявії й Русі з їх же всіма замками, фортецями, містами, муніципіями, повітами, селами...” **.

Зобов’язання швидко втілюється в життя. 1386 р., по смерті Люберта, Ягайло поширює польську владу на Волинь. У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається документ “польського князя Владислава” (Ягайла), який у 1387 р. обіцяє жителям Русі компенсацію за втрати під час походу Ядвіги на Русь і зобов’язується перешкодити поверненню угорської влади на західні українські землі ⁸⁵. Під тиском війська Ядвіги, підтриманого Вітовтом і кількома литовськими князями, угорці відходять з Галичини. Як “*heres Russiae*” (“вотчич Русії” ***), повертаючи привілеї вищим верствам місцевого населення, дочка угорського короля урочисто обіцяє “ніколи не відділяти волостей галицьких від польської корони і не ставити їх під владу будь-яких князів”. Краків посилює наступ, тоді як претенденти на великокняжий литовський стіл часом забувають про Південно-Західну Русь, що наприкінці XIV — у XV ст. свідчило про “взаємовідчуження Литви й Русі (Білорусії і України)” ⁸⁶.

Домінування Кракова визначало наслідки боротьби між частинами “двоєдиної держави” за Україну. Володіння нею забезпечувало вирішальну перевагу не тільки всередині “*oboju narodow*”, а й у пануванні над Східною Європою, обумовлювало включення в боротьбу за неї інших держав, надавало походам на українські землі особливої жорстокості й тривалості. Важко не погодитися з припущенням І. Шевченка: “Якби Польща й Литва після XIV століття залишилися окремими державами, сьогодні ми, мабуть, студіювали б (відкрито) боротьбу між ними за владу над Руссю” ⁸⁷.

Майже століття Литва ще житиме інерцією, живитиметься традиціями самостійності й непокорюю князів, які не бажали віддаватися на ласку Кракова. Виступ Вітовта проти Ягайла призвів наприкінці XIV ст. до часткового відновлення престижу великокняжого литовського столу. Проте це не принесло Русі вагомої користі. Сподівання на те, що Вітовт у відповідь активно підтримає руські сили у боротьбі з поляками, не виправдалися. Він, зазначав В. Б. Антонович, дотримувався “цілком самостійного способу дій, що не відповідав ані намірам Ягайла, ані прагненням представників руської партії” ⁸⁸.

Зірка Вільнюса дедалі згасала, а покатоличення верхів Литви відвертало їх від орієнтації на тісне співробітництво з українськими землями. Вітовт надавав більшого значення унії з Польщею. Посилюючи централізаторські заходи та притісняючи православ’я, він “тримав Русь у “залізних ланцюгах” ⁸⁹. Проте інколи змушений був відступати. Оволодівши в 1392 р. Києвом, Вітовт передав його відомому проруськими настроями Скиргайлу. “Навколо Скиргайла в Києві почала зосереджуватися вся західна Русь; області й міста надсилали йому грамоти з виявленням відданості й вірності. **Київ зробився центром Русі, з яким великий князь литовський повинен був рахуватися і брати до уваги його інтереси при встановленні загального напрямку своєї політики**”, — стверджував В. Б. Антонович ⁹⁰ (під-

* Втім непевність становища супроводжувала його й у подальші часи, зокрема після смерті Ядвіги у 1399 р., коли знову постало питання щодо права Ягайла на польський трон.

** Наводячи цей документ, О. Є. Пресняков зауважує: “Оскільки тут *Russiae* стоїть поряд з польською волостю Куявією, то, природно, розуміють під нею Галичину”, (“Лекции по русской истории”. — С. 82).

*** Частина спільного титулу королівського подружжя, яким пізніше йменував себе й Ягайло — “*rex Poloniae, princeps supremus Litwaniae et heres Russiae*”, (“король Польщі, великий князь литовський і вотчич руський”). У “Великій історії України” Ядвіга титулується “панею Русі” (Львів, 1993. — Т. 1. — С. 310).

креслено нами. — Р. С.). Ведучи далі боротьбу з Ягайлом, Вітовт виступив і проти Скиргайла. І все ж саме Вітовт відсунув на кілька десятиліть анексію українських земель Польщею. Його влада продовжила розбудову Півдня й зміцнення степового кордону. “Якщо Ольгерд розширив державу (Литву. — Р. С.) приєднанням південно-руських областей, то лише Вітовт остаточно закріпив це приєднання... пануванням над Степом...”⁹¹. Вздовж морського узбережжя — між Дніпром і Дністром — укріплювалися старі й будувалися нові замки. “Вітовтові походи — органічна спадщина попереднього життя руської землі”, — О. Є. Пресняков цілком сприймає це положення, висунуте В. Ляскоронським на початку ХХ ст. Він відзначає два важливі наслідки походів Вітовта: “Пожвавилася політичне життя на півдні, ожила боротьба зі степом”⁹².

Навіть після відчутної поразки литовського війська від татар на Ворсклі (1399) *, що супроводжувалася черговим винищувальним походом останніх на Київ і Волинь⁹³, на Чорноморському узбережжі, включаючи Хаджибеївський лиман, енергійно зводилися фортеці, в гирлі Дніпра було збудовано кам'яну митницю, через Південний Буг — кам'яний міст, у гирлі Дністра, проти Білгорода, — великий замок Чорний город⁹⁴. І. П. Крип'якевич характеризує геополітичний потенціал України, який розкривався навіть в умовах перебування у складі іншої держави. Розширювалися сприятливі умови для розвитку міжнародної торгівлі та вихід на стратегічні транспортні магістралі Близького Сходу й Середземномор'я. Попри політичний тиск на українські землі, дії Вітовта сприяли відновленню перерваної падінням Київської Русі колонізації Великого Степу, привідчиняючи природний шлях торгівлі й сполучення з Близьким Сходом і Європою⁹⁵. Нові фортеці послаблювали руйнівні походи Кримського ханату **.

Вітовт діяв упевненіше після перемоги слов'ян і литовців під Грюнвальдом (1410), закріпивши за собою Поділля й великокняжий стіл. Водночас централізаторські й виразно антиправославні *** дії Вільнюса, які набрали особливого розмаху по смерті Вітовта і його наступника Гедиміна, викликають опір на українських землях.

* К. Г. Гуслистий привернув увагу до важливого стратегічного значення місця битви: “Місцевість, де впадає р. Ворскла в Дніпро, була важливим торговельно-економічним і воєнно-стратегічним пунктом. Тут схрещувались водні і сухопутні шляхи і були броди, якими кочовики переходили з лівого берега Дніпра на правий; крім того, підвищене правобережжя робило Ворсклу природним захистом України з південного сходу, а також було базою під час походів князів у степи”. (Див.: Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. — II вип. “Україна і захоплення її Польщею...”. — С. 79).

** “Але після смерті Вітовта (1430) не стало продовжувачів його великих планів. Велике князівство зійшло зі шляху широкої чорноморської експансії, занедбало південну колонізацію, залишило без опіки Вітовтові замки і свіжі степові оселі. Оборонна лінія почала відступати на північ, врешті опинилася на замках Вінниця, Брацлав, Черкаси, Канів. Чорноморська колонізація зниділа і занепала, а місце, де були кам'яні замки і людні села, зайняв дикий степ, “дикє поле”” (Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1992. — С. 124).

*** Найвідоміший з них Городельській унії 1413 р. був властивий “католицький дух” (Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 97).

**** “Нікчемний Сигізмунд тримав себе так, що обурював не тільки русинів, а й литвинів-католиків: польська креатура, він був готовий постійно жертвувати інтересами Литви на користь Польщі. У змові ... проти нього разом з руськими князями Чорториськими (Чорторийськими. — Авт.) брали участь і литовські вельможі” (Єфименко А. Я. Указ. соч. — С. 100—101).

Проти Зігмантаса Кестутовича, який за сприяння Кракова захоплює у 1432 р. великокняжий престол і передає Польщі Поділля й частину Волині****, виступає Свидригайло. І. Шевченко вважає, що він “намагається відділити Литовську Русь, включаючи українську територію, від Великого князівства”⁹⁶. М. С. Грушевський унікав надто категоричних заяв щодо далекосяжних державницьких змін у становищі українських земель. Він вважав: “Свидригайло, зайнявши місце Вітовта..., не позбавляючи значення литовських вельмож, хотів надати відповідне місце Литовській Русі”. Така позиція дістала підтримку серед руської знаті, і раніше тісно зв’язаної з братом Ягайла*. Натомість покатоличена литовська знать лякалася намірів Свидригайла, боячись, що їх здійснення через переваги історичного, культурного й геополітичного порядку поверне Південно-Західній Русі провідне становище у ВКЛ. М. С. Грушевський оцінював кризу взаємин між литовською й руською знаттю як “національний розкол”⁹⁷. Вчений привертав увагу до верхівкового характеру війни. Свидригайло виступав “проводирем аристократії..., був речником не так руського народу, як руської аристократії, князів і можних панів** ... Народною війною у властивім значенні того слова вона не була ніколи. Тим пояснюється, що хоч ся війна велася під окликом піднесення руської народности й руської віри, властивого народнього руху — зовсім не викликала, вона не рушила широких кругів українських та білоруських, не кажучи вже за народні маси. Тому й мала вона досить слабосилий, анемічний характер, незважаючи на життєвість голошеного нею руського національного оклику”⁹⁸. За таких умов наміри “відділення” від ВКЛ видаються малореальними. Зважимо й на посилення експансії польських верхів, які аж ніяк не допустили б цього. І все ж підтримка руськими боярами Свидригайла, так само як і рішуче неприйняття Сигізмунда, засвідчили існування певного розуміння тієї небезпеки, яку становило розгортання польської експансії як для Русі, так і для власне Литви. “Як би то не було, Сигізмунд загинув, вбитий в ім’я Свидригайла”⁹⁹, — зазначав О. Є. Пресняков.

Прагнучи послабити спільну русько-литовську протидію розгортанню дальшого наступу Польщі на Схід, Ягайло у 1434 р. частково поширив на православну шляхту Литви привілеї католицької. Він домагався поглиблення розладу в литовсько-руських (католицько-православних) верхах ВКЛ і ліквідації залишків княжої державності — автономних земель-анексів — руських князівств, передусім Київського. Так готувалися умови для переходу історичного ядра українських земель під владу Польщі не тільки, а можливо, й не стільки тому, що Київ на короткий час стає “своєрідною

* Зазначаючи віддаленість руських вельмож від Вітовта та участі у здійсненні його планів, І. П. Крип’якевич пише: “Зате українські вельможі дуже близько стояли до другого поводиря литовської опозиції, Свидригайла... Проживаючи в Україні, він приєднав собі українських панів тим, що пообіцяв повернути їм провідне становище у Великому князівстві”. Залучав їх на свій бік і Ягайло, який володів більшими можливостями щодо цього (К р и п’ я к е в и ч І. П. “Історія України”. — Львів, 1992. — С. 125—126.)

** Окремого значення набирав той факт, що цей період в історії ВКЛ характеризувався активізацією закріплення спадкового права на землеволодіння та інших привілеїв феодалів. У важливих внутрішніх процесах, що відбувалися в XV ст., “протиставлення низам самоочевидне” (Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 31—51.

*** Патріарх Максим 14 червня 1481 р. називав Київ “богоспасаемым градом, он же наречется мати градовом Русское земли, а не инако” (Див.: П а ш у т о В. Т., Ф л о р я Б. Н., Х о р о ш к е в и ч А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — С. 72).

столицею опозиції”¹⁰⁰. З усуненням одного з найбільших центрів православія і слов'янства *** католицизм зміцнював позиції для активного поширення на Схід.

Його заключна підготовка проходила не гладко, з відкатами. Подеколи роль Києва й Київської землі в житті ВКЛ посилювалася. В 1440 р. у його складі було відновлено Київське удільне князівство. Ця подія відбулась у рік проголошення литовсько-руськими боярами малолітнього Казимира Ягелончика великим князем Литви. “Це означало, — перебільшує “Історія польської дипломатії”, — цілковитий розрив польсько-литовської унії та усамостійнення Литви”¹⁰¹. Показово, що поляки загравали із знаттю Київського князівства, наділивши її тоді ж рівними з литовцями сословними привілеями. Згодом ставши королем (1447—1792), Казимир Ягелончик протягом свого довгого правління формально приділяв українській політиці обмаль уваги. Та залишившись Великим князем Литовським, він координував зовнішньополітичні й збройні акції двоєдиної держави на першорядному для Кракова напрямку експансії.

Часткове послаблення централізаторської політики ВКЛ щодо Києва призвело до чергового зростання його економічної ваги та політичних позицій. Останнє особливо непокоїло короля, який робив усе, щоб зберегти за собою обидві вищі посади в “*obojeje narodów*”. Однак, коли у Вільнюсі виникало питання про заміщення великокняжого столу, — саме київський князь Семен Олелькович * вважався одним з основних претендентів на це місце. “Володіючи військовими талантами й хоробрістю, він подав важливі послуги Київському князівству, відбиваючи з великим успіхом напади Кримської Орди”, — зазначав В. Б. Антонович¹⁰². Не бажаючи мати на надважливому південному геополітичному напрямку сильну особистість, Вільнюс планує перетворити Київське князівство на звичайне намісництво. Семен Олелькович з князя мав стати урядовцем. Та одразу скасувати Київське князівство не вдалося. Лише після його смерті останнє південно-руське князівство у 1471 р. (слідом за Волинським) перетворювалося на воєводство. Київ ще двічі (у 1482 р. за Михайла Олельковича і 1508 — за Михайла Глинського) відстоював свої права. Та сили вже були далеко не рівні. Зміцнення централізму Литви торувало дальший шлях польській експансії на українські землі, остаточно позбавляючи їх залишків державності.

Ліквідація рештків княжої влади в українських землях впливає на їх подальші геополітичні орієнтації. Міцніє тяжіння на Схід. Надамо слово “Великій історії України” І. Тиктора: “Перехід литовського боярства на латинство, що набув масового характеру за Вітовта й Ягайла, дуже скоро створив у Великому князівстві Литовському два ворожих собі громадянства. Литовське, окатоличене й за те обдароване маєтностями й привілеями, та українсько-білоруське, православне і через те відсунуте набік від державних справ, урядів та достоїнств. Литовсько-Українська держава починає розколюватися на складові частини, причому Литва тяготить до Польщі, Україна і Білорусь мимохіть повертають очі на північ, у бік одновірної з ними Москви. Галичина тим часом починає орієнтуватися на молоду Молдавію”¹⁰³. І. П. Крип'якевич констатував: “Першими перейшли на бік Москви у її

* Семен Олелькович опікувався діяльністю науково-перекладацького гуртка в Києві, що поширював на східнослов'янських землях філософські й науково-природничі трактати, а також художні твори арабських, староеврейських, візантійських, англійських та інших авторів (Див.: Д з ю б а О., П а в л е н к о Г. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X — середина XVII ст.). — К., 1998. — С. 102—105).

змаганні з Литвою за роль об'єднувача руських земель чернігівські князі”¹⁰⁴. Сучасний дослідник вважає: “Ліквідація Волинського й Київського князівств, зрівняння шляхти з князями, обмеження прав останніх, зафіксоване Віленським привілеєм 1492 р., спонукало більшість чернігівських князів до переходу на службу до Московської держави”¹⁰⁵.

Це супроводжувалося зустрічними кроками Москви. Наприкінці XV — на початку XVI ст. до Російської держави було приєднано Чернігово-Сіверщину. Знаковою подією в боротьбі Жечі Посполитої та Москви стало проголошення Івана III у 1479 р. великим князем “всея Руси”. В 1490 р. він заявляє право Москви на “нашого государства руских земель” Киевскую землю, яку “за собою дръжит Казимир”¹⁰⁶. Так пролунали перші, поки що словесні, залпи у кількостолітній війні за Україну. Спочатку виразна перевага була у Польщі, яка формально успадкувала українські території, що входили до складу ВКЛ.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо:

1. У XIV ст. завершився перехід від могутньої Київської держави — “імперії Рюриковичів” до падіння останніх, бодай обмежених, носіїв української державності. Роздробленість колишньої Київської Русі завершилась припиненням її існування. Окремі українські землі або увійшли до складу Литви (північні й центральні князівства), зберігши спочатку певні ознаки автономії в період децентралізованого розвитку ВКЛ, або остаточно перестали існувати (Галицьке князівство), знемігши у важкій збройній боротьбі (головним чином — з Польщею), або втратили будь-які рештки окремого існування в середині XV ст.

2. Щодо обставин їх перебування у складі Литви зазначимо: протягом майже всього XIV ст. воно мало позитивні наслідки для обох сторін. Фахівці з історії середньовіччя вважають, що в той час устрій ВКЛ за сучасною термінологією “лишався федерацією земель-князівств, у тому числі українських — Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського, Подільського”¹⁰⁷.

3. Завдяки “руському характеру” ВКЛ, наголошував М. С. Грушевський, одержало “...свій незвичайний політичний зріст, і він служив йому, доки литовське правительство не згубило його, зломивши свою дотеперішню політику унією з Польщею”¹⁰⁸. Перебування українських земель у складі ВКЛ сприяло вирішенню головного історичного завдання часу — врятуванню від татарської загибелі. Перевага в культурному й соціальному плані, глибше й різнопланове історичне коріння обумовили їх надзначу роль у житті Литви. З другого боку, особливості внутрішнього життя й структури Литовсько-Руської держави — віротерпимий і децентралізований устрій першого періоду її існування, сприйняття її верхами руських звичаїв і традицій допомогли продовжити, хоч і в ускладнених умовах, природну ходу історичного розвитку. Було збережено основне ядро українських земель, торговельні зв'язки й шляхи, природне економічне і конфесіональне тяжіння на південь*, нарешті, здійснено кроки до становлення української нації. В такий спосіб забезпечено тяглість геополітичних інтересів України.

* Відзначаючи існування “досить складних відносин Константинополя з Ординською державою, а також найтісніших зв'язків Константинопольського патріархату з руською церквою в той час”, І. Б. Греков застерігає: “Мова в даному випадку повинна йти не лише про існування звичайних феодалських контактів між двома феодалськими державами — Ордою й Візантією, а й про складання досить своєрідних форм політичного співробітництва цих держав на руському ґрунті, про розробку певних форм координації їх практичної політики в системі князівств руської землі” (“Восточная Европа и упадок Золотой Орды”. — М., 1975. — С. 53.)

4. Послаблюючи далеко жорсткіші наслідки інших варіантів життя на українських землях, нав'язаних ординським нашестям, іншими смертельними загрозами¹⁰⁹, входження до складу Литви не могло компенсувати втрати державності, різкого рівня виявлення геополітичних інтересів українських земель. З другого боку, ВКЛ не стало на історично тривалий час могутньою державою, не реалізувавши значний внутрішній потенціал, пов'язаний з великою роллю руського елемента у створенні й побудові Литви протягом перших століть її державного існування.

5. Видимі й приховані слабощі ВКЛ послідовно виявили унії з Польщею. Сподівання Вільнюса на продовження самостійної політики в дуалістичній Польсько-Литовській державі порівняно швидко виявилися ілюзорними. Гору неухильно брала сильніша Польща. Спочатку Литву відтіснили з Волині, згодом — з Поділля, а потім — з інших територій Правобережжя. Після Кревської унії Україна-Русь, за влучним висловлюванням Н. М. Яковенко, стає “третім зайвим” у “Речі Посполитій двох народів”¹¹⁰. Відверто гальмується розвиток української нації та її культури, руйнується економічне становище більшості українського населення, його соціальна структура. “Посилені польські впливи, сперті на воююче католицтво..., — зазначає З. Книш, — почали закріплювати себе в аристократичній верстві, випирати українську культуру, впроваджуючи на її місце культуру латино-польську. З собою несли вони теж новий соціальний лад, значно строгіший від українського, а це довело пізніше до закріпачення українського селянина, до його поневолення соціального, а опісля релігійного й національного”¹¹¹. Католизуючи й інкорпоризуючи Литву, Польща включала до свого складу й її землі-анекси, більшість яких становили українські та білоруські території, що опинилися під всебічним і жорстоким іноземним гнобленням.

6. Апологети сил, які з припиненням існування ВКЛ заволоділи Україною, запевняли, ніби, прийшовши в “дике поле”, розбудовували його з “чистого листа”¹¹², а українських земель, не кажучи вже про їх геополітичні інтереси, взагалі не існувало й не існує — лише “окраїнні” території завойовників. “В поглядах польських письменників Україна, — зазначав М. С. Грушевський, — представляла ся безлюдною пустинею, котру аж поляки наново кольонізували, організувавши місцеву людність, а ще більше залюднивши пусті простори України польським селянством, й стали не тільки володарями, а й твірцями нової України. В поглядах російських... вироблюють переконання, що Київська Русь була далеко ближше етнографічно й всіляко до неї, ніж до козацької України XVI—XVII в.”

7. Відсутність власної державності на віки перетворила українські землі на об'єкт зовнішньополітичної гри. Протягом тривалого історичного періоду над перспективами суверенного виходу України на міжнародну арену нависла чільна завіса. З втратою державності — надійного знаряддя захисту інтересів нації — сталі перспективи її розвитку опиняються над прірвою. Віднині вони залежать від ласки держав, що володіють землями України, а також від їх сили, реальності чи примарності їхньої політики. О. Є. Пресняков у присвяченій загальним проблемам історії України XII—XVII вв. праці, що побачила світ 1999 р., приділив велику увагу проблемам геополітики: “Ані внутрішня спайка елементів, що склали Литовсько-Руську державу, ані зовнішнє становище цієї держави не досягли такого стану, щоб воно могло подолати свої вкрай складні й напружені завдання, від розв'язання яких залежало саме його існування; йому не вдалося... закріпити за собою вихід до Балтійського моря... і стати міцно в гирлах Дніпра”. Вчений пояснював мрії Литви панувати “над всією східною й

північно-східною Руссю, як і над Руссю південно-західною”, глибоким усвідомленням того, “що лише об’єднані руські сили дали б їй достатню опору для виходу з безперервних і безнадійно обтяжливих труднощів її надто складного становища”¹¹³.

8. Поширення католицизму розколює Литовсько-Руську державу, впливаючи на зміну геополітичних орієнтирів України, які визначаються передусім її належністю до православної гілки християнської цивілізації. Розірваність етнічних земель надзвичайно ускладнює дію геополітичного фактора в історії України і ускладнить її розвиток у наступні століття. У свою чергу боротьба за возз’єднання, органічно ставши наскрізним завданням усієї історії українського народу, великою мірою впливатиме на його головні геополітичні орієнтири в наступні століття.

¹ Н а л е с к і О. *Borderlands of European Civilization*. — New York, 1952. — Р. 3.

² К и с с и н д ж е р Г е н р и. *Дипломатия*. — М., 1997. — С. 45–55.

³ “Постійність геополітичної ситуації теж є поважним елементом тягості. Козацька Україна мала справу з проблемою степової загрози (ставлення до турецько-татарського світу); в дещо іншому, зміненому виді це було те саме життєве питання, що з ним віч-на-віч стояла вже князя Русь” (Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. *Формування українського народу й нації*. В кн.: *Історичні есе*. — Т. 1. — К., 1994. — С. 23).

⁴ Л ю б а в с к и й М. К. *Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века*. — М., 1996. — С. 175.

⁵ П р е с н я к о в А. Е. *Лекции по русской истории*. — Т. II. — Вип. 1. *Западная Русь и Литовско-Русское государство*. — М., 1939. — С. 6.

⁶ Г р е к о в И. Б. *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв.* — М., 1963. — С. 38–41; Його ж. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.)*. — М., 1975. В цій праці, справедливо заперечуючи приховування за геополітичним фактором справжніх мотивів, якими прикрашаються дії польської сторони при укладенні Кревської та подальших уній з Литвою, історик звертає увагу на паралелізм в історичних процесах, що відбувалися у Володимирському та Литовському князівствах. І. Б. Греков підкреслює, що вони зростали за рахунок різних частин руської землі, близьких одна одній за походженням, укладом соціально-економічного життя, рівнем духовного й культурного розвитку, релігії, звичаїв тощо (С. 46). В подальшому він зазначає і *формальну* спільність програм відновлення “колишньої цілісності Русі” (курсив наш. — Р. С.) і практичні наміри здійснити «її шляхом “збирання” всіх давньоруських земель» (с. 47).

⁷ П а ш у т о В. Т., Ф л о р я Б. Н., Х о р о ш к е в и ч А. Л. *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства*. — М., 1982. — С. 28.

⁸ Ш а б у л ь д о Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. — К., 1987; Русь в інтеграційних процесах XIII—XIV ст. // Другий міжнародний конгрес українців. *Доповіді і матеріали*. — Ч. 1. — Львів, 1994.

⁹ Р у с и н а О. В. *Україна між татарами і Литвою*. — К., 1998.

¹⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. С. *Історія України-Руси*. — Т. 1. — К., 1991. — С. 14.

¹¹ “Український історичний журнал”. — 2000. — №№ 1–4.

¹² “Київська старовина”. — 2001. — №№ 1–4.

¹³ “Критика”. — Липень/Серпень. — 1998. — С. 26.

¹⁴ “Український історичний журнал”. — 2001. — № 3. — С. 108.

¹⁵ *История внешней политики России. Конец XV—XVII век*. — М., 1999. — С. 80.

¹⁶ Там само. — С. 78.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Г у м и л е в Л. Н. *Древняя Русь и Великая Степь*. — М., 1992. — С. 509.

¹⁹ Р у с и н а О. В. Назв. праця. — С. 30.

²⁰ П о х л е б к и н В. В. *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет*. — Вип. II. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 332–333.

²¹ П р е с н я к о в А. Е. *Упадок Киева и исторический путь Украины*. — Журн. “Родина”. — 1999. — № 8. — С. 54.

²² Д у м и н С. В. *Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское)*. В кн. *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX в.* — М., 1991. — С. 78.

²³ Див.: Н а л е с к і О. *Op. cit.* — Р. 110–114.

- ²⁴ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Указ. соч. — С. 27.
- ²⁵ Географія українських і суміжних земель. Опрацював і склав В. Кубійович. — Краків, 1943. — С. 265.
- ²⁶ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Указ. соч. — С. 51. Дещо більш конкретизованим є положення В. Т. Пашута, яке впливає із зазначеної вище позиції. Воно висунуте в окремій розвідці “Опыт периодизации истории русской дипломатии (ранний и развитой феодализм)” (див.: кн. “Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982”. — М., 1984. — С. 24).
- ²⁷ Любавский М. К. Указ. соч. — С. 175.
- ²⁸ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — К., 2002. — С. 121—122.
- ²⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. II. — М., 1960. — С. 189.
- ³⁰ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 52—53.
- ³¹ Феодосий Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 158—159.
- ³² Котляр М. Ф. Дипломатія Галицько-Волинської Русі. В кн. Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 71. Його ж. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — С. 122—123.
- ³³ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 52—54.
- ³⁴ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII ст. — М.,—Л., 1948. — С. 418.
- ³⁵ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця (в кн. “Історичні есе”. — Т. 1. — С. 4).
- ³⁶ Нариси з історії дипломатії України. — С. 219.
- ³⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 113.
- ³⁸ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 18.
- ³⁹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.). — Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. ССXXII. — Львів, 1991. — С. 32.
- ⁴⁰ Див.: Любавский М. К. Указ. соч. — С. 173, 169.
- ⁴¹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. II. — К., 1992. — С. 398—402.
- ⁴² Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. I. — С. 12—13 (“Укр. істор. журн.” — 2001. — № 3. — С. 119—120).
- ⁴³ Любавский М. К. Указ. соч. — С. 169.
- ⁴⁴ Там же. — С. 170.
- ⁴⁵ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 7.
- ⁴⁶ Цит. за Шабельдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. — К., 1998. — С. 6.
- ⁴⁷ Історія української культури XIII — першої половини XVII століть. — Т. 2. — К., 2001. — С. 45.
- ⁴⁸ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 69—70.
- ⁴⁹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. — М., 1959. — С. 7.
- ⁵⁰ Кনিш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII століття. — Париж—Вінніпег, 1952. — С. 44.
- ⁵¹ Див.: Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 76—77.
- ⁵² Лисяк-Рудницький І. Назв. праця (в кн. “Історичні есе”. — Т. 1. — С. 7).
- ⁵³ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 38.
- ⁵⁴ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды... — С. 31.
- ⁵⁵ Див.: Шабельдо Ф. М. Синьоводська проблема... — С. 41, 51—68; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 64 (примітка).
- ⁵⁶ Шабельдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського. — К., 1982. — С. 65—73; Його ж. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти. Укр. істор. журн. — 1996. — № 2. — С. 3—15; Його ж. Синьоводська проблема...
- ⁵⁷ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. — вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). — К., 1939. — С. 17.
- ⁵⁸ Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 93.
- ⁵⁹ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 71.
- ⁶⁰ Про Сіверщину див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 79—88.
- ⁶¹ Яковенко Н. М. Назв. праця. — С. 91.
- ⁶² Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР. — Вып. II, кн. 1. — М., 1995. — С. 339—340.

- ⁶³ Котляр Н. Ф. Монеты Владимира Ольгердовича. — С. 60—62.
- ⁶⁴ Скрынников Р. Г. Государство и церковь на Руси XIV—XVI вв. — Новосибирск, 1991. — С. 13.
- ⁶⁵ Див.: Флорья Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле. В кн. Куликовская битва. — М., 1980. — С. 147—148.
- ⁶⁶ Русина О. В. Сіверська земля... — С. 195—203; Її ж. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи. В кн. Нариси з історії дипломатії України. — С. 89.
- ⁶⁷ Налецькі О. Borderlands... — Р. 112.
- ⁶⁸ Тойнби А. Постигание истории. — М., 1991. — С. 144.
- ⁶⁹ Див.: Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988. — С. 79—81.
- ⁷⁰ Історія української культури. — Т. 2. — К., 2001. — С. 802.
- ⁷¹ Юргинис Ю. М. Причины позднего распространения христианства в Прибалтике. — М., 1970. Див. також: коротке змістовне есе відомого польського фахівця з історії Литви Є. Охмянського “Przyczyny opóźnionej chrystianizacji Litwy” in “Kwartalnik historyczny”. — 1971. — N 4. — S. 870—871.
- ⁷² Юргинис Ю. М. Указ. соч. — С. 5. У свою чергу С. М. Соловійов стверджує: “Існує навіть відомість, що православна церква в Литві мала мучеників за Ягайла” (Указ. соч. — С. 303).
- ⁷³ Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну. 955—1939. — Прага, 1944. — С. 41. Див. також: Скрынников Р. Г. Указ. соч. — С. 17—20.
- ⁷⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 99.
- ⁷⁵ Ефименко А. Я. Указ. соч. — С. 94. Сучасний литовський дослідник вважає: “Конфлікт між Польщею і Литвою за галицько-волинську спадщину почався 7 квітня 1340 р. (і продовжувався понад двісті років!)”. Ючас М. А. “Галицько-Волинская Русь и проблема христианизации Литвы во второй половине XIV в.” в кн. Восточная Европа в исторической ретроспективе. — М., 1999. — С. 264.
- ⁷⁶ Ючас М. В. Указ. соч. — С. 266.
- ⁷⁷ Ефименко А. Я. Указ. соч. — С. 95.
- ⁷⁸ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 92.
- ⁷⁹ Historia dyplomacji Polskiej. — Tom 1. Połowa X w. — 1572. — Warszawa, 1982. — S. 303.
- ⁸⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 86.
- ⁸¹ Мазепа І. Підстави нашого відродження. Ч. 1. Причини нашої бездержавності. — б. м., 1946. — С. 36.
- ^{81-a} Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — С. 52.
- ⁸² Цит. за: Пресняков А. Е. Лекции... — С. 77.
- ⁸³ Цит. за: Historia dyplomacji Polskiej. — S. 320.
- ⁸⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 132. Відомості щодо “присяжних грамот” литовських князів див.: Там же. — С. 466—468.
- ⁸⁵ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799. — К., 1972. — С. 34.
- ⁸⁶ Гуслистий К. Г. Назв. праця. — С. 39.
- ⁸⁷ Шевченко І. Оп. cit. — Р. 112.
- ⁸⁸ Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 545.
- ⁸⁹ Гуслистий К. Г. Назв. праця. — С. 86.
- ⁹⁰ Антонович В. Б. Назв. праця. — С. 546.
- ⁹¹ Ефименко А. Я. Указ. соч. — С. 96.
- ⁹² Пресняков А. Е. Лекции... — С. 86.
- ⁹³ Див.: Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений... — С. 78.
- ⁹⁴ Гуслистий К. Г. Назв. праця. — С. 87.
- ⁹⁵ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 124.
- ⁹⁶ Шевченко J. Ukraine between East and West. — Edmonton—Toronto, 1996. — P. 114.
- ⁹⁷ Див.: Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 108.
- ⁹⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 206.
- ⁹⁹ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 139.
- ¹⁰⁰ Яковенко Н. М. Назв. праця. — С. 95.
- ¹⁰¹ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. 1. — S. 399.
- ¹⁰² Антонович В. Б. Назв. праця. — С. 549.
- ¹⁰³ Велика історія України. — Т. 1. — Львів, 1993. — С. 312—313.
- ¹⁰⁴ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 126.

¹⁰⁵ В о й н о в и ч Л. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII—XV ст. В кн. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 2. — Львів, 1995. — С. 42—43.

¹⁰⁶ Памятники дипломатических сношений России с державами иностранными. — Т. 1. — Спб., 1851. — Стб. 37.

¹⁰⁷ Я к о в е н к о Н. М. Назв. праця. — С. 91.

¹⁰⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 99.

¹⁰⁹ Зазначаючи pro і contra перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, не можемо погодитися з думкою О. Й. Пріцака, що не ординська навала, а приєднання українських земель до Литви у XIV ст. стало головною причиною, яка розірвала природну ходу історії України. Див.: Р г і с а к О. “Kievan Rus’ and Sixteenth-Seventeenth-Century Ukraine” in Rethinking Ukrainian History. Edited by Ivan L. Rudnytsky. — Edmonton, 1981. — P. 1—28. На нашу думку, саме ординська навала перервала природний історичний процес розвитку українських земель. Натомість приєднання до Литви допомогло, бодай у непростих умовах, продовжити його.

¹¹⁰ Я к о в е н к о Н. М. Назв. праця. — С. 119.

¹¹¹ К н и ш З. Назв. праця. — С. 44.

¹¹² Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. III. — К., 1993. — С. 146.

¹¹³ Див.: журн. “Родина”. — 1999. — № 8. — С. 55.

(Далі буде)

